

Marek Dziekan

Działalność przekładowa w Domu Mądrości (Bajt al-Hikma) w Bagdadzie

---

Studia Philosophiae Christianae 41/1, 115-127

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAREK DZIEKAN

Zakład Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki Uniwersytetu Łódzkiego

DZIAŁALNOŚĆ PRZEKŁADOWA W DOMU MĄDROŚCI (BAJT AL-HIKMA) W BAGDADZIE

1. WPROWADZENIE

Islam pojawił się na Półwyspie Arabskim w pierwszej połowie VII w. naszej ery jako Boskie objawienie przekazane za pośrednictwem anioła Gabriela Prorokowi Muhammadowi, znanemu w Europie jako Mahomet. Obok objawionej księgi, Koranu, największe znaczenie dla rozwoju cywilizacji muzułmańskiej miały wypowiedzi Muhammada zapisane w formie hadisów (arab. *opowiadanie, opowieść*) tworzących *sunnę*, «tradycję Proroka». Wśród hadisów najczęściej wskazuje się na kilka, które miały mieć szczególne znaczenie dla rozwoju nauki arabsko-muzułmańskiej. Pierwszy to „wiedzy szukaj choćby w Chinach”, drugi zaś: „atrament uczonych mężów jest cenniejszy od krwi męczenników”.

Dla równowagi tradycja zachodnia stworzyła mit, mający ukazać arabsko-muzułmańskich zdobywców Egiptu jako kompletnych ignorantów i barbarzyńców. Oto dowódca arabski, Amr Ibn al-As, zdobywając w 641 r. Aleksandrię, miał spalić słynną Bibliotekę Aleksandryjską, twierdząc, że cała wiedza zawarta jest w Koranie, dlatego inne księgi na nic się nie zdadzą. W rzeczywistości Biblioteka spłonęła dużo wcześniej, bo podczas oblężenia miasta przez Juliusza Cezara na przełomie 47 i 48 r. p. n. e. oraz w 391 r. n. e. w czasie walk z chrześcijanami.

2. ETAPY ROZWOJU NAUKI ARABSKO-MUZUŁMAŃSKIEJ

Arabowie i ludy, które już przynajmniej od początku VIII w. współtworzyły arabsko-muzułmański korpus wiedzy, postępując zgodnie z przytoczonymi wyżej maksymami, rozwijali swoją wiedzę we wszystkich dziedzinach – dotyczyło to zarówno tzw. „nauk muzułmańskich”, a więc tych, które wiązały się ze studiami nad Koranem i sunną (teologia, prawo, gramatyka, leksykografia, nauki o literaturze), jak i rozmaitych innych nauk humanistycznych i przyrodniczych, które w kontekście tego podziału należałoby nazwać

„świeckimi”¹. Wśród tych ostatnich ważne miejsce zajmowała filozofia, a właściwie jeden z jej nurtów, zwany „falsafa”. Podkreślam tu stwierdzenie, że jest to jeden z nurtów filozofii muzułmańskiej. Często bowiem w zachodnich rozważaniach o filozofii arabsko-muzułmańskiej pomija się ogromny dorobek drugiego nurtu, związanego z *kalamem* czyli teologią spekulatywną.

Pierwszy etap rozwoju nauki arabsko-muzułmańskiej, sięgający roku 750 n. e., to czas poznawania dorobku wcześniejszych cywilizacji, których tereny w wyniku podbojów zajęli muzułmanie. Okres ten obejmuje panowanie tzw. kalifów sprawiedliwych (632-661) i Umajjadów (661-750, tzw. kalifat damasceński). Arabowie, prości beduini z pustyni Półwyspu Arabskiego, z pomocą zdecydowanie lepiej wtedy wykształconych Persów i Syryjczyków zgłębiali dorobek naukowy Bizancjum i starożytnej Persji, a za jej pośrednictwem także naukę indyjską. Arabowie przejęli istniejące na Bliskim Wschodzie tradycje i instytucje naukowe. „To przez Bizancjum zapoznawali się muzułmanie z Platonem i Arystotelesem, tłumacząc ich i z kolei przekazując umysłowości zachodniej. [...] Ostatni wielcy myśliciele starożytni byli zarazem inicjatorami żywiołowego rozwoju myśli spekulatywnej w społeczeństwie arabsko-muzułmańskim”². Janusz Danecki dodaje: „Całe bogactwo hellenizmu przechodzi w ręce Arabów, by jeszcze w tym samym wieku stać się podstawą rozwoju ich rodzimej nauki, która pełną garścią czerpała z osiągnięć poprzedników”³.

Wśród najważniejszych instytucji naukowych, które w znacznym stopniu stały się wzorem dla nauki arabskiej, była perska akademia w Dżundiszapurze⁴, która powstała jeszcze przed najazdem arabskim, słynna przede wszystkim ze swego dorobku w dziedzinie me-

¹ Podział tych nauk por. J. Hauziński, *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*, Warszawa-Kraków 1993, 317-318.

² A. Bieniek, *Starożytność w myśli arabskiej*, Kraków 2003, 16-17; por. także J. Legowicz, *Historia filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1986, 18; Z. Kuksewicz, *Zarys filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1982, 427 i nast.

³ J. Danecki, *Literatura i kultura w imperium kalifów. Studium twórczości adabowej Al-Mubarrada*, Warszawa 1982, 33.

⁴ Por. hasło *Gondēshāpūr*, w: *The Encyclopedia of Islam*, CD-ROM Edition v. 1.1 (dalej: EI), t. II, 1119b. „Tłumaczono tam dzieła greckie Hipokratesa i Galena. Akademia przetrzymała burze wojenne i nie tylko nie upadła po inwazji arabskiej, ale jej znaczenie wzrosło w drugiej połowie VIII w.” J. Bielawski, *Książka w świecie islamu*, Wrocław 1961, 315.

dycyny. Ważnym centrum naukowym tamtych czasów było także północnomezopotamskie miasto Harran. Ośrodek w Harranie związany był z pogańskim pseudo-sabeizmem⁵ i pielęgnował tam tradycje nauki greckiej.

Drugi etap rozwoju nauki arabskiej, obejmujący pierwszy okres panowania Abbasydów (750-900) charakteryzował się niezwykle intensywną działalnością tłumaczeniową, głównie z języków syryjskiego, greckiego i średnioperskiego (pahlawi). Działalność ta prowadzona była przede wszystkim w instytucjach nazywanych „akademiami muzułmańskimi”. To w tym właśnie czasie teoretycy i historycy nauki wprowadzili wspomniany wyżej podział nauk na muzułmańskie i świeckie.

Kolejne etapy rozwojowe to czasy oryginalnej twórczości naukowej (od 900 do ok. 1100) i wreszcie okres dekadencji nauki arabsko-muzułmańskiej – od ok. 1100 do ok. 1258, czyli do upadku Bagdadu. W niniejszej prezentacji chciałbym skupić się na okresie drugim, nazywanym w historii cywilizacji arabsko-muzułmańskiej „epoką tłumaczeń” – dosłownie zaś „ruchem tłumaczeniowym” (arab. *harakat at-tardżama*)⁶.

3. PRZEKŁAD W KULTURZE ISLAMU

Zaskakiwać może Europejczyka fakt, że już w IX w. pojawiły się w piśmiennictwie arabskim pierwsze rozważania na temat sensu i jakości przekładu. Świadczy to o tym, że przekłady starożytnych dzieł nie były dziełem przypadkowym, lecz przemyślanym, a także o tym, że przekład już wtedy traktowany był jako zajęcie poważne i wymagające specjalnych predyspozycji. Píše o tym słynny arabski uczony z Al-Basry, Al-Dżahiz (zm. 867) w pracy *Kitab al-hajawan (Księga zwierząt)*. Oto dwa fragmenty jego rozważań:

---

⁵ Byli to tzw. sabejczycy harrańscy, pogańscy czciciele gwiazd; sekta zanikła w XIII w.

⁶ Obszernym omówieniem tego okresu jest książka Raszida Hamida Hasana al-Dżamilego *Harakat at-tardżama fi al-maszrik al-islami fi al-karnajn as-salis wa-ar-rabi li-al-hidżra [Ruch tłumaczeniowy na wschodzie muzułmańskim w trzecim i czwartym wieku od hidżry]*, Trypolis 1982; por. także A. Bieniek, *Epoka tłumaczeń – rola świata arabskiego w dziele zachowania dorobku starożytności*, w: *Między oryginałem a przekładem V*, Kraków 1999, 25-43; D. Gutas i in., hasło *Tardjama*, w: EI, t. X, 224a; wiele informacji dotyczących tego aspektu rozwoju nauki w islamie zawiera *Historia nauki arabskiej* pod red. R. Rasheda i R. Morelona, t. I, Warszawa 2000, t. II, Warszawa 2002 – dotyczy ona jednak tylko nauk ścisłych.

„Wartość przekładu: Tłumacz nigdy nie odda tego, co powiedział mędrzec⁷ ze wszystkimi szczegółami znaczeń, sposobem jego rozumowania, ścisłością skrótów myślowych i wewnętrznymi ograniczeniami. Nie będzie w stanie podolać zadaniom wyznaczonym pośrednikowi. Jakże będzie on w stanie oddać różnorodność odcieni znaczeniowych w całym ich bogactwie? Musi posiadać szeroką wiedzę o owych znaczeniach, ich stosowalności oraz wykorzystaniu ich szaty słownej oraz o subtelnościach ich wyjaśniania na miarę autora danego dzieła.

A kiedyż byli (niech Bóg ma ich w opiece) Ibn al-Bitrik⁸, Ibn Na'ima⁹, Abu Kurra¹⁰, Ibn Fahr, Ibn Wahili czy Ibn al-Mukaffa¹¹ równi Arystotelesowi? Albo czyż Chalid¹² może się równać z Platonem?

Obowiązki tłumacza: Konieczne jest, aby wymowność tłumacza tkwiła w samej duszy przekładu, a wiedza jego musi być bardzo szeroka. Powinien znać wyśmienicie zarówno język przekładu, jak i oryginału, a znajomość jednego musi być tak dobra, jak i drugiego.

Jeśli usłyszemy, jak mówi w obu językach, możemy się przekonać, że uchybił jednemu z nich. Wynika to z faktu, że każdy z języków przyciąga drugi, przejmuje coś, a w czymś jest mu przeciwny. Jakże więc tłumacz może być jednakowym znawcą jednego i drugiego, jak gdyby to był jeden język? Posiada przecież jedną siłę, a gdy mówi w jednym z nich, siła ta rozpadnie się na dwoje. Jeśli zaś zna więcej niż dwa języki, analogicznie będzie wyglądała sprawa z przekładem na wszystkie te języki. Im zakres wiedzy, jakiej dotyczy tłumaczenie, jest węższy, im mniej istnieje specjalistów w tym zakresie, tym prędzej tłumacz może się pomylić. I chyba nie znaj-

⁷ S. Jackson przełożył określenie Al-Dżahiza „al-hakim” jako „Arystoteles”, por. tenże, *Al-Jāhiz on translation*, Alif (1984) 4, 102.

⁸ Abu Jahja Ibn al-Bitrik, zm. pomiędzy 796 a 806, tłumacz z języka greckiego. Przypisuje się mu przekłady dzieł Galena, Hipokratesa, Ptolemeusza i Euklidesa.

⁹ Ibn Na'ima – tłumacz m.in. Arystotelesa.

¹⁰ Teodor Abu Kurra, zm. 820, znany pisarz chrześcijański i tłumacz. Być może chodzi tu jednak o słynniejszego jako tłumacza Sabita Ibn Kurrę (827-901), który przełożył wiele dzieł greckich, m.in. Archimedesza i Euklidesa, o czym ma świadczyć odwołanie do niego w następnym, nie przytaczanym tu fragmencie.

¹¹ Abd Allah Ibn al-Mukaffa, zm. 759, tłumacz z języka średnioperskiego.

¹² Chalid Ibn Jazid Ibn Mu'awija, zm. 704, orator i poeta, według tradycji pierwszy tłumacz dzieł greckich z dziedziny astronomii, medycyny i chemii.

dziesz ani jednego tłumacza, który skonsultowałby się z którymś z tych specjalistów”¹³.

Arabski uczony porusza zatem ważne dla współczesnej translologii problemy, do których należą m.in.: kompetencja bilingwalna i bikulturowa, kompetencja tłumaczeniowa, kompetencja w zakresie wiedzy, której dotyczy przekładany tekst i kompetencja terminologiczna. Wymagania Al-Dżahiza pokrywają się całkowicie z wymaganiami, jakie stawia przed tłumaczem współczesna translologia¹⁴.

Jeśli założyć, że przynajmniej najwybitniejsi arabscy tłumacze mieli świadomość odpowiedzialności, jaka przed nimi stoi, możemy być pewni, że przekłady te stały na najwyższym możliwym poziomie.

4. BAJT AL-HIKMA

Najważniejszym ośrodkiem tłumaczeniowym w IX i X w. na Bliskim Wschodzie była pierwsza i być może najważniejsza z klasycznych akademii arabskich, założony w 830 r. przez kalifa abbasydzkiego Al-Mamuna (panował 813-833) w Bagdadzie *Dom Mądrości* (arab. *Bajt al-Hikma*)¹⁵. Na powstanie tej akademii prawdopodobnie miała wpływ tradycja wspomnianej akademii w Dżundiszapurze, która w tym okresie praktycznie już nie istniała. Uczony encyklopedysta arabski z przełomu XIV i XV w. Al-Kalkaszandi pisał w dziele *Subh al-asza*: „Mówią, że trzy są największe biblioteki w świecie islamu. Jedna z nich to biblioteka kalifów abbasydzkich w Bagdadzie. Była w niej niezliczona, ogromna liczba książek o nieocenionej wartości”¹⁶. „Najważniejszym jej zadaniem było tłumaczenie dzieł filozoficznych i naukowych z greckich oryginałów, które, zgodnie z tra-

¹³ Por. przekład wszystkich fragmentów oraz komentarz: M. M. Dziekan, *Al-Gāhiz i translologia; Al-Jāhiz o przekładzie*, Studia Arabistyczne i Islamistyczne (1994) 2.

¹⁴ Szerzej na ten temat por. M. M. Dziekan, dz. cyt. O wymaganiach wobec tłumacza por. np. *Tezaurus terminologii translologicznej*, Warszawa 1993, hasło *Kompetencja i nast.*; G. Ojcewicz, *Podstawy translatoryki*, Gdańsk 1991, 13-34; J. Pieńkos, *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie*, Warszawa 1993, 409-418.

¹⁵ Na temat działalności akademii por.: M.-G. Balty-Guesdon, *Le Bajt al-Hikma de Bagdad*, Arabica (1992) 39, 131-150; Y. Eche, *Les bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie, en Syrie et en Égypte au moyen age*, Damas 1967, 9-85; D. Sourdel, *Bajt al-Hikma*, w: EI, t. I, 1141a; J. Bielawski, dz. cyt., 314-317; Al-Dżamili, dz. cyt., 205-220.

¹⁶ Al-Kalkaszandi, *Subh al-asza fi sina'at al-insza* [Poranek krótkowidza czyli o sztuce pisania], Kair 1963, t. I, 466.

dycją, zostały przywiezione przez delegację wysłaną przez kalifa, aby przywiozła je z Ar-Rumu, czyli z Bizancjum¹⁷. Opowiadają o tym następujące przekazy: „Z wyspy Cypr przywieziono al-Ma'mūnowi książki filozofów, ponieważ al-Ma'mūn, zawierając zawieszenie broni z władcą tej wyspy, zażądał od niego biblioteki z książkami greckimi. [...] Al-Ma'mūn prowadził [...] korespondencję z władcą Ar-Rūmu. W niej poprosił o pozwolenie zabrania wybranych dzieł zgromadzonych w państwie Ar-Rūm. Po pewnym wahaniu król zgodził się. Al-Ma'mūn zebrał grupę uczonych [...]. Wzięli oni to, co znaleźli i wybrali¹⁸. Swoją drogą zadziwiająco, że kwestie pokoju uzależnione były w jakiejś mierze od rekompensaty w postaci książek – taki poziom świadomości wagi wiedzy przed wiekiem XX wykazał jeszcze chyba tylko Napoleon w czasie wyprawy do Egiptu¹⁹.

Akademia była tworzona stopniowo. Już wcześniej, za panowania ojca Al-Mamuna, Haruna ar-Raszida, tworzona była biblioteka, nazywana Chizanat al-Hikma (Skarbnica [ksiąg] Mądrości), która posłużyła za podstawę dla Bajt al-Hikma. „Niemniej funkcja akademii bagdadzkiej za każdego z tych kalifów była inna. W czasach Haruna ar-Raszida była to biblioteka prywatna władcy. Natomiast za Al-Mamuna stała się rzeczywistą akademią finansującą działalność wielu uczonych z całego świata islamu²⁰. W szczytowym okresie swojego rozwoju, w IX w., instytucja ta obejmowała bibliotekę liczącą z pewnością ponad 400 tys. rękopisów²¹, obserwatorium astronomiczne, dział kopiowania oraz – najważniejszy dla nas – instytut zajmujący się tłumaczeniem prac greckich filozofów i uczonych na język arabski. Podstawą naukowej działalności akademii był mecenat – zarówno kalifa, jak i zasłużonego dla tej instytucji rodu Banu Musa²². Za czasów Al-Mamuna biblioteka nie była zbierana przypadkowo. Decydował o niej „specjalny komitet powołany przez Al-Mamuna. W jego skład wchodził zarówno uczeni, jak i sami tłumacze²³. Najprawdopodobniej książki w bibliotece były poklasyfikowane we-

---

¹⁷ D. Sourdel, dz. cyt.

¹⁸ J. Danecki, dz. cyt., 32.

¹⁹ Por. choćby R. Solé, *Uczni Bonapartego*, Warszawa 2001.

²⁰ M.-G. Balty-Guesdon, dz. cyt., 131-135; J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, 176.

²¹ Takiej wielkości bibliotekę udało się ponoć skompletować wybitnemu uczonemu Nasir ad-Dinowi at-Tusiemu z łupów zdobywców (J. Bielawski, dz. cyt., 317).

²² Ich działalność została szeroko omówiona przez Al-Dżamilego, dz. cyt., 147-156.

²³ J. Danecki, *Literatura...*, tamże.

dług języków, a na czele każdego oddziału stał opiekun²⁴. Pierwszym dyrektorem (*sahib*) Akademii został Sahl Ibn Harun²⁵, stanowisko to piastowali także prawdopodobnie m.in. Hunajn Ibn Ishak i Jahja Ibn Masawajh²⁶. Bajt al-Hikma skupiał najwybitniejszych przedstawicieli nauki z całego świata muzułmańskiego²⁷. Do najwybitniejszych uczonych tego czasu związanych z akademią należy np. pochodzący z Azji Środkowej matematyk Al-Chuwarizmi (ok. 780 do ok. 850). W Bajt al-Hikma pielęgnowano przede wszystkim nauki „obce”, filozofię i nauki ścisłe. Prowadzono także badania w dziedzinie nauk „muzułmańskich”, ale zdecydowanie były one na dalszym planie. Już pod koniec IX w. Bajt al-Hikma dni największej chwały miał za sobą, ale ostatecznie Akademia została zniszczona i spalona przez mongolskie wojska pod wodzą Hulagu podczas zdobycia Bagdadu w 1258 r., kiedy to Tygrys miał zabarwić się na niebiesko od atramentu wrzuconych do rzeki zbiorów biblioteki Al-Mamuna. „Zniknęła biblioteka wraz ze swoją zawartością i zniknęły wszelkie po niej ślady” – pisze Al-Kalkaszandi²⁸.

5. PRZEKŁADOWA DZIAŁALNOŚĆ BAJT AL-HIKMA

Działalność przekładowa w *Bajt al-Hikma*, była zorganizowana w sposób systematyczny. Wszystkim kierował sekretarz tłumaczeń (*amin ala at-tardżama*), który rozdzielał zadania wśród tłumaczy. Następnie, najprawdopodobniej, przekłady były opracowywane przez redaktorów (*katib*). Na końcu do pracy przystępowali korektorzy, którzy poprawiali teksty z punktu widzenia poprawności języka²⁹. Czasem istniejące przekłady poddawane były później rewizji przez innych tłumaczy, w związku z czym mogą funkcjonować w świecie islamu rozmaite przekłady tych samych dzieł greckich.

²⁴ Al-Dżamili, dz. cyt., 210.

²⁵ Sahl Ibn Harun, zm. 830, był uczonym, tłumaczem i poetą pochodzenia perskiego; por. Balty-Guesdon, dz. cyt., 142-143.

²⁶ Chronologię trudno tu ustalić, ponieważ różni uczeni sprawowali pieczę nad rozmaitymi częściami *Bajt al-Hikma*, co zazwyczaj nie jest uwzględnione w przekazach, można więc np. dojść do wniosku, że było kilku dyrektorów *Bajt al-Hikma* w jednym czasie. Stąd rozbieżne informacje na ten temat w większości przywoływanych przeze mnie opracowaniach i pracach źródłowych. Próbę uporządkowania chronologii przeprowadza M.-G. Balty-Guesdon, dz. cyt., 142-146.

²⁷ J. Danecki, Arabowie, 176.

²⁸ Al-Kalkaszandi, dz. cyt.

²⁹ Y. Eche, dz. cyt., 32; M.-G. Balty-Guesdon, dz. cyt., 137.

Nie należy ich jednak traktować jako przekładów alternatywnych, lecz jako kolejne, ulepszone ich wersje.

„Pod patronatem abbasydzkich kalifów – pisze J. Hauziński – pracowały dwie grupy tłumaczy – nestoriańska, której przewodził Hunajn Ibn Ishak [...] i sabejska – kierowana przez równie sławnego Sabita Ibn Kurrę [...]. O ile nestorianie tłumaczyli głównie greckie piśmiennictwo filozoficzne i medyczne, o tyle sabejczycy z Harranu [...] zajmowali się przekładaniem dzieł matematycznych i astronomicznych. Syryjscy tłumacze, a tymi byli zarówno nestorianie ze szkoły Hunajna Ibn Ishaka, jak i sabejczycy z Harranu, przekładali najpierw grekę na język syryjski [...], a później korzystając z pomocy rdzennych Arabów dokonywali przekładu na arabski”³⁰. W związku z tym czasem mówi się o tzw. „hellenizmie syryjskim” w historii kultury i nauki arabsko-muzułmańskiej.

Arabski badacz Raszid al-Dżamili, podkreślając rolę chrześcijan w działalności *Bajt al-Hikma*, wskazuje na tolerancję religijną, jaką charakteryzował się Bagdad w okresie swojego największego rozkwitu³¹. W działalności przekładowej *Bajt al-Hikma* brali udział przedstawiciele wszystkich chyba nacji i religii wielkiego imperium Abbasydów – Arabowie, Persowie, Żydzi, Syryjczycy i Grecy, chrześcijanie rozmaitych obrządków i muzułmanie. W Akademii tłumaczono z rozmaitych języków, ale główny korpus przekładów dokonywany był z języka greckiego, którego znajomość posiadali chrześcijanie z terenów Syrii i Mezopotamii oraz sabejczycy.

Najwybitniejsi przedstawiciele ruchu przekładowego³², związani z *Bajt al-Hikma* i najbliższymi kręgami Akademii, to m.in.: Hunajn Ibn Ishak, Al-Kindi, Sabit Ibn Kurra, Ishak Ibn Hunajn, Hubajsz Ibn al-Hasan oraz Kusta Ibn Luka, których postaci i dorobek chciałbym krótko przedstawić³³.

Hunajn Ibn Ishak (809-873) zw. Johannitus³⁴, to jeden z najwybitniejszych tłumaczy w dziejach cywilizacji arabsko-muzułmań-

³⁰ J. Hauziński, dz. cyt., 314.

³¹ Al-Dżamili, dz. cyt., 210.

³² Pomijam tu tłumaczy z perskiego, z których najwybitniejszy był Umar Ibn al-Farhan at-Tabari (por. Al-Dżamili, dz. cyt., 273-276).

³³ Krótko związany był z *Bajt al-Hikma* Al-Hadżdżadż Ibn Matar (zm. 833), tłumacz m.in. *Almagestu* i dzieł Euklidesa; brał on udział w zbieraniu książek dla biblioteki Harranu ar-Raszida (por. Eche, dz. cyt., 33).

³⁴ A. Bieniek, dz. cyt., 22-24; Al-Dżamili, dz. cyt., 225-249; Ph. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, 258-259; G. Strothmaier, *Hunayn b. Ishak al-'Ibadi*, w: EI, t. III, 378b.

skiej, stał na czele szkoły nestoriańskiej. Uczony muzułmański Ibn Al-Kifti (zm. 1248) określił go jako „źródło wiedzy i kopalnię cnoty”. Według Ibn Abi Usajbi’y (zm. 1270) znał cztery języki; arabski, syriacki, grecki i perski³⁵. Był chrześcijaninem wywodzącym się z Al-Hiry, nieistniejącego już dziś miasta w okolicach An-Nadżafu. Początkowo parał się medycyną, stąd w jego późniejszej działalności przekładowej ta tematyka zajmowała ważne miejsce. Po powstaniu *Bajt al-Hikma* został szefem działu tłumaczeń, gdzie blisko z nim współpracowali m.in. jego syn Ishak i bratanek Hubajsz Ibn al-Hasan. Wśród studentów i asystentów byli także Isa Ibn Jahja oraz Musa Ibn Chalid, którzy prawdopodobnie są rzeczywistymi autorami niektórych przekładów przypisywanych ich mistrzowi. Ibn Abi Usajbi’a wspomina także o niejakim Al-Azraku, który był „redaktorem” Hunajna³⁶. Hunajn dokonywał zazwyczaj przekładów z greckiego na syriacki, a jego współpracownicy tłumaczyli dopiero te teksty na arabski. Przypisuje się Hunajnowi ponad 100 przekładów, w tym: *Państwo (As-Sijasa)* Platona, *Kategorie (Makulat)*, *Fizykę (Tabi’ijjat)* i *Magna Moralia (Chulkijjat)*, *Analityki pierwsze (Analutika al-awwal)*, *Analityki wtóre (Analutika as-sani)* Arystotelesa, a także fragmenty popularnych *Listów Arystotelesa do Aleksandra*, których inną, pełną wersję arabską, odkrył i udostępnił Europie prof. Józef Bielawski³⁷. Wraz ze swoim uczniem Stefanem, synem Bazileusa (Istifan Ibn Basil) przetłumaczył także *De Materia Medica (Kitab al-hasza’isz)* Dioskurydesa³⁸. Ważnym działem jego pracy były przekłady dzieł Galena oraz Hipokratesa, uważany jest także za tłumacza *Starego Testamentu* na arabski, ale wersja ta, przełożona z *Septuaginty*, nie zachowała się.

---

³⁵ Ibn Abi Usajbi’a, *Ujun al-anba fi tabakat al-atibba [Źródła wiadomości o klasach lekarzy]*, Bejrut 1981, t. I, 171.

³⁶ Ibn Abi Usajbi’a, dz. cyt., cz. I, 187, Y. Eche, dz. cyt., 32.

³⁷ *Lettre d’Aristote à Alexandre sur la politique envers les cités*. Texte arabe établi et traduit par Józef Bielawski. Commentaire de Marian Plezia, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970; J. Bielawski, *List Arystotelesa do Aleksandra Wielkiego o polityce (zachowany w wersji arabskiej)*, Przegląd Humanistyczny (1984) 4, 1-8.

³⁸ Hūšang A’lam, *The Arabic Translation of Dioscorides’ De Materia Medica by Mihrān B. Manšūr in Comparison with the Older Translation by Stephanos and Hunayn B. Ishāq*, in: *Proceedings of the Arabic and Islamic Sections of the 35th International Congress of Asian and African Studies (ICANAS). Part One. Linguistics, Literature, History* („The Arabist. Budapest Studies in Arabic” 19-20), red. K. Devenyi and T. Ivanyi, Budapest 1998, 123-130.

Abu Jusuf Ibn Ishak al-Kindi (ok. 803-ok. 872), znany w Europie jako Alkindus był jednym z najwybitniejszych filozofów arabskich, zwanym *Fajlasuf al-Arab* (Filozof Arabów)³⁹. Wywodził się ze znanego już od czasów staroarabskich plemienia Al-Kinda. Oprócz filozofii, zajmował się matematyką, geometrią, astronomią i muzyką, był także związany z racjonalistycznym prądem w teologii muzułmańskiej, mutazylizmem. Jako mutazylyta był prześladowany za rządów następcy kalifa Al-Mamuna, Al-Mutawakkila. Cała jego biblioteka została wówczas zniszczona, dlatego niewielka tylko część jego dorobku zachowała się do naszych czasów (jeszcze w ostatnich dziesięcioleciach odkrywano nieznanne jego dzieła). Dorobek Al-Kindiego jako uczonego pozostaje poza moim zainteresowaniem w tym opracowaniu, był bowiem Al-Kindi jednym z najważniejszych tłumaczy z kręgu Bajt al-Hikma. Znał grecki, a także prawdopodobnie sanskryt, syriacki i perski⁴⁰. Wśród myślicieli greckich preferował przede wszystkim Arystotelesa i Ptolemeusza, których także komentował. Niestety, nie mamy żadnych konkretnych wskazówek co do dzieł przełożonych przez filozofa. Wiadomo natomiast, że przeprowadzał on liczne weryfikacje istniejących przekładów. Weryfikacja dotyczyła głównie tworzenia arabskiej terminologii dla rozmaitych dziedzin nauki⁴¹. Jednym z dzieł znanych z tytułu, które zostały przez niego przetłumaczone, albo przynajmniej zredagowane, jest *Teologia pseudo-Arystotelesa*⁴². Poza tym był z pewnością współautorem przekładu arystotelesowej *Metafizyki*.

Ishak Ibn Hunajn (zm. 911)⁴³ wykształcony został przez swego ojca. Znał doskonale arabski, perski, syriacki i grecki, przy czym przewyższał swego ojca znajomością arabszczyzny. Ishak w swojej pracy translatorskiej koncentrował się przede wszystkim na filozofii greckiej. Szczególnym zainteresowaniem darzył Ishak Arystotelesa, którego dzieła także komentował (znany jest np. jego komentarz do *Kategorii*). Przetłumaczył m.in. *Analityki pierwsze*, *Analityki*

---

³⁹ Por. J. Jolivet, R. Rashed, *Al-Kindī*, w: EI, t. V, 122a; Ibn Abi Usajbi'a, dz. cyt., cz. I, 178-190; Al-Dżamili, dz. cyt., 249-263; J. Bielawski, *Kindi (al-)*, w: *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971, 279-280; C. E. Butterworth, *Al-Kindi*, w: *Wielcy myśliciele Wschodu*, red. P. P. McGreal, Warszawa 1997, 558-566.

⁴⁰ Al-Dżamili, dz. cyt., 249-250.

⁴¹ Tamże, 251-252.

⁴² J. Bielawski, *Kindi (al-)*, dz. cyt., 279.

⁴³ G. Strothmaier, *Ishāk Ibn Hunayn*, w: EI, t. IV, 110a; Al-Dżamili, dz. cyt., 276-283.

wtóre, *Topiki* (*Al-Dżadal*), *Retorykę* (*Al-Chitaba*), *O Duszy* (*Kitab an-nafs*), *Etykę* (*Al-Achlak*). Tłumaczył także prace Platona, Mikołaja z Damaszku, Aleksandra z Afrodyzji, Porfiriusza i Proklosa, dzieła astronomiczne i matematyczne Euklidesa i Archimedesza, Teodozjusza z Bitynii i Ptolemeusza. Mniej zajmował się medycyną, ale i tak przełożył kilka dzieł Galena.

Hubajsz Ibn al-Hasan al-Asam, którego daty narodzin i śmierci nie są znane, był także uczniem Hunajna Ibn Ishaka, często tłumaczył na arabski teksty przetłumaczone przez Hunajna na syriacki z greki, dlatego część dzieł przypisywanych Hunajnowi to prawdopodobnie przekłady Hubajsza. Tłumaczył dzieła Euklidesa, Galena, Hipokratesa, Archimedesza i Apoloniusza. Spod jego pióra wyszły także przekłady *Państwa* i *Timajosa* Platona, niektórych prac Arystotelesa, dokonał także przekładu *Starego Testamentu*. Jak widać z tytułów, są to po części te same dzieła, które przypisywane są Hunajnowi, czego przyczyny zostały powyżej wyjaśnione. Poza tłumaczeniami, Hubajsz zajmował się także medycyną.⁴⁴

Sabit Ibn Kurra al-Harrani (836-900)⁴⁵ był głównym przedstawicielem szkoły sabejskiej działającej przy *Bajt al-Hikma*. Współpracowali z nim liczni uczniowie i właśnie tej grupie tłumaczy przypisuje się przekład większości greckich dzieł z dziedziny matematyki i astronomii, w tym np. Archimedesza *O kuli i walcu*, księgi V-VIII dzieła *Conica* (*Al-Machrutat*) Apoloniusza z Pergii, *Wstęp do arytmetyki* Nikomachusa z Gerazy. Sabit dokonywał także rewizji istniejących już przekładów, np. *Elementów* (*Al-Usul fi al-handasa*) Euklidesa i *Almagestu* Ptolemeusza. Podobnie, jak Hunajn, Sabit sam także był uczonym – specjalizował się w astronomii i matematyce. Translatorskie dzieło Sabita kontynuowali jego syn Sinan, wnukowie Sabit i Ibrahim oraz prawnuk Abu al-Faradž.

Kusta Ibn Luka (zm. ok. 913)⁴⁶ pochodził z Balabakku, znał doskonale grecki, syriacki i arabski. Znany był jako tłumacz dzieł Arystotelesa oraz wybitny uczony o wszechstronnych zainteresowaniach – zajmował się medycyną, filozofią, matematyką i muzyką.

⁴⁴ Al-Dżamili, dz. cyt., 283-286.

⁴⁵ Hitti, dz. cyt., 259-260; R. Rashed, R. Morelon, *Thābit B. surra*, w: EI, t. X, 428b; Al-Dżamili, dz. cyt., 264-274.

⁴⁶ D. Hill, *Kustā B. Lūqā*, w: EI, t. V, 5529b; Al-Dżamili, dz. cyt., 286-291; Z. Kuksewicz, dz. cyt., 431.

Wśród przekładów Kusty wspomnieć warto również *Mechanikę* Herona z Aleksandrii, która zachowała się tylko w wersji arabskiej, komentarz do *Fizyki* Jana Filopona, komentarz do *Fizyki* Aleksandra z Arfodyzji, a także prace pseudo-Plutarcha. Tłumaczył także prace Diofantosa, Autolikosa, Hypsiklesa, Arystarcha.

To tylko kilka najznacześniejszych nazwisk związanych z drugim okresem rozwoju nauki arabskiej i ruchem tłumaczeniowym. Widać, że tą drogą wiele dzieł filozofów i uczonych starożytnej Grecji przetrwało do naszych czasów. Wyteżona praca uczonych i tłumaczy z bagdadzkiej uczelni stała się jednym z pierwszych pomostów między muzułmańskim Wschodem a chrześcijańskim Zachodem. „Zanim epoka tłumaczeń dobiegła końca – pisze Ph. Hitti – prawie wszystkie dzieła Arystotelesa [...] stały się dostępne dla arabskiego czytelnika. Ibn Abi Usjibi'a, a po nim al-Qifti cytują około 100 dzieł należących do «filozofa Greków», gdy w tym czasie Europa prawie zupełnie nie знаła greckiej myśli i nauki. Podczas, gdy ar-Rašīd i al-Ma'mūn żywo interesowali się grecką i perską filozofią, współcześnie żyjący na zachodzie Karol Wielki i jego wielmoże zabawiali się, jak mówią źródła, sztuką wypisywania swych imion”⁴⁷. Bernard Lewis zaś dodaje: „Średniowieczna Europa była uczniem świata islamu, a jeśli chodzi o naukę i sztukę, w pewnym sensie od niego uzależniona: musiała polegać na arabskich wersjach utworów greckich, w inny sposób niedostępnych”⁴⁸.

A zatem przechowanie części naszego własnego dziedzictwa dokonało się z wydatną pomocą bagdadzkiego środowiska naukowego, które mogło funkcjonować dzięki mecenatowi abbasydzkich kalifów oraz dzięki tolerancji i otwarciu oświeconych muzułmańskich władców z czasów tzw. renesansu islamu.

TRANSLATORY ACTIVITY AT HOUSE OF WISDOM (*BAYT AL-HIKMA*) IN BAGHDAD

Summary

The Paper is devoted to the translatory activity of Bayt al-Hikma, an Islamic academy founded by the Abbasid caliph Al-Mamun in 830 in the capital of the

⁴⁷ Hitti, dz. cyt., 261.

⁴⁸ B. Lewis, *Co się właściwie stało? O kontaktach Zachodu ze światem islamu*, Warszawa 2003, 12.

Caliphate. The presentation is preceded by the short description of the position of Islam toward the sciences and the period of the rise of sciences in the period of the Renaissance of Islam, i. e. IX-X centuries (1. *Introduction* and 2. *The periods of development of Islamic sciences*). The next sections are: 3. *Translation in the Islamic Culture* (the views of Al-Djahiz, an eminent Arab scholar from Al-Basra); 4. *Bayt al-Hikma* – the history and the scientific activity of the Academy, which embraces a big library, the astronomical observatory a copyist center, the institute of translation and several research institutes covering various fields of sciences; 5. *The translatory activity of Bayt al-Hikma* during the *harakat at-tardjama* (the period/movement of translation). This last part embraces the presentation of some important figures connected with the Academy: Hunayn Ibn Ishaq, Al-Kindi, Thabit Ibn Qurra, Ishaq Ibn Hunayn, Hubajsh Ibn al-Hasan oraz Qusta Ibn Luqa.

MAREK P. PROKOP

Biblioteka Polska, Paryż

AL-KINDI I JEGO FILOZOFIA PIERWSZA

1. ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ AL-KINDIEGO

Informacje dotyczące życia Abū Yūsuf Y‘aqub bin Ishāq al-Kindi’ego są dość skąpe. Nawet daty życia nie są podawane przez historyków jednakowo. Al-Kindi nie pozostawił żadnej autobiografii tak, jak na przykład Ibn Sina (Awicenna). Ogólnie mówiąc, okres jego działalności można usytuować w IX wieku ery chrześcijańskiej. Niektórzy biografowie sytuują jego urodziny już w VIII wieku¹, a śmierć w Bagdadzie w 866 lub w 873 roku².

¹ Zob. J.-P. Maupas, *Al-Kindi*, w: *Dictionnaire des philosophes*, red. D. Huisman, PUF, Paris 1993², 72, podaje datę urodzenia al-Kindiego w 180 h./796 po J. Ch., tak samo jak R. Ramon Guerrero, *La recepción arabe del „De Anima” de Aristoteles: Al-Kindi y Al-Farabi*, Madrid 1992, 115, który jednak podkreśla, że te daty są przybliżone.

² J. Jolivet, R. Rashed, *Al-Kindi*, w: *Encyclopédie de l’Islam*, Leiden-Paris 1986, 124, datują okres życia al-Kindiego między 801 a 873 rokiem; R. Ramon Guerrero, *La recepción arabe del „De Anima” de Aristoteles: Al-Kindi y Al-Farabi*, Madrid 1992, 115 także podaje datę śmierci w 259 h./873 r. po Ch.; J. Bielawski, *Klasyczna literatura arabska*, Wyd. Akademickie Dialog, Warszawa 1995, 248, wyznacza datę śmierci al-Kindiego w 872 r.; A. Abū Rīyyān, *Tārīḫ al-fikr al-falsafīyy fi-l-Islām (Historia myśli filozoficznej Islamu)*,